

ปกิณกะ:

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย (13)

คณะอนุกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย
ในคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ซึ่งเป็นหน่วยงานในสังกัดกระทรวงสาธารณสุข ที่รับผิดชอบในการถ่ายทอดองค์ความรู้และเทคโนโลยีด้านการแพทย์แผนไทย ในระบบบริการสุขภาพ ได้ร่วมมือกับสำนักวิทยาศาสตร์ราชบัณฑิตยสถาน จัดทำพจนานุกรมศัพท์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถานขึ้น โดยมีเป้าหมายที่จัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยอย่างน้อย 1000 คำ เพื่อใช้เป็นเอกสารอ้างอิงด้านการแพทย์แผนไทย. บทความนี้จึงนำศัพท์จากผลการพิจารณาของคณะอนุกรรมการทั้ง 2 คณะมาทยอยลงพิมพ์ในวารสารการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก เพื่อรับฟังความคิดเห็นของผู้ที่เกี่ยวข้องในวิชาชีพแพทย์แผนไทย ซึ่งหากมีข้อคิดเห็น ที่แตกต่างจะได้นำเสนอต่อคณะอนุกรรมการให้พิจารณาปรับปรุงแก้ไขต่อไป

ใช้ 1. น. ความเจ็บป่วยทางกายหรือทางจิต เช่น ไข้พิษ ไข้กาฬ ไข้เหนือ ไข้หวัด นอกจากนี้ในทางการแพทย์แผนไทยยังมีไข้ตัวเย็น อันเกิดจากธาตุไฟพิการ. 2. ก. อาการครั่นเนื้อครั่นตัว สะบัดร้อนสะท้านหนาว

ปวดเมื่อย, โดยทั่วไปหมายถึงอาการที่มีอุณหภูมิของร่างกายสูงขึ้นผิดจากระดับปกติเนื่องจากความเจ็บป่วย.

ใช้จับสั้น ดู ใช้ป่า. (โบราณเรียกเช่นนี้เนื่องจากผู้ป่วยโรคนี้นักมีอาการหนาวสั้น).

คณะกรรมการที่ปรึกษา : ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร, อนุกรรมการ ศ.ดร.กำจร มนูญปัจจุ, ศ.ดร.ภาณุจนา นาคสกุล, ศ.ดร.กฤษณา ขุติมา, ศ.(พิเศษ) ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ศ.ดร.นพ.ปณต มิคะเสน, ศ.ดร.นพ.สมชัย บวรกิตติ, นางนัยนา วราอัครปติ, นพ.ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ผู้อำนวยการกองประกอบโรคศิลปะหรือผู้แทน, นายสุพจน์ แจ่มเร็ว, นายปวิด ว่องวิระ, นายสมบัติ พลายน้อย, นายปิ่นแก้ว ต้นนวล, นายบุญมี ทองศรี, นายประกอบ อุบลขาว, นายมนาวุฑฒ ผุดผาด, นายยงยุทธ ตรีสุขกร, นางเย็นจิตร์ เตชะดำรงสิน, **อนุกรรมการและเลขานุการ** ดร.อัญชลี จูฑะพุทธิ, **อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ** นางสาวสมทรง ศกุนตนาถ, นางก้นทิมา สิทธิธัญกิจ

คณะกรรมการจัดทำ : ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร, อนุกรรมการ ศ.ดร.เพียร เหมือนวงษ์ญาติ, พญ.สมบุรณ์ เกียรตินันท์, นางนัยนา วราอัครปติ, นพ.ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ร.ต.หญิง ศิริพงษ์ แพทยานนท์, นายสมศักดิ์ หัสละเมียร, พ.ท. อัม แสงปัญญา, นายวุฒิ วุฒิศรรมเวช, นายสุวัฒน์ ตังจิตร์เจริญ, ประธานกรรมการวิชาชีพสาขาแพทย์แผนประยุกต์ หรือผู้แทน, นางกัญจนา ติวิเศษ, นางพรทิพย์ เดิมวิเศษ, **อนุกรรมการและเลขานุการ** ดร.อัญชลี จูฑะพุทธิ, **อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ** นางสาวสมทรง ศกุนตนาถ, นางก้นทิมา สิทธิธัญกิจ, นางมกลา สร้อยสำโรง, นางสาวจรรย์ษา แก้วสนธยา, นางสาวธนาธิป ฉิมแพ

ใช้ดอกบวบ ดู ใช้ป่า.

ใช้ดอกสัก ดู ใช้ป่า. (โบราณเรียกเช่นนี้ เนื่องจากผู้ป่วยมักเป็นโรคนี้นในช่วงฤดูฝน ซึ่งเป็นช่วงที่ดอกสักบาน).

ใช้ตัน น. ต่อมาน้ำเหลืองที่อยู่ใต้ผิวหนังของบริเวณขาหนีบทั้ง 2 ข้าง ซึ่งเป็นแนวต่อระหว่าง ลำตัวกับต้นขา ทำหน้าที่กักและทำลายเชื้อโรคที่อาจผ่านเข้ามาในร่างกายก่อนบน, ฟองตัน ก็เรียก.

ใช้ตรีโทษ น. ความเจ็บป่วยอันเกิดจากกองสมุฏฐานปิดตะ วาตะ และเสมหะ ร่วมกันกระทำให้เกิดโทษ.

ใช้ตามฤดู ดู ใช้เปลี่ยนฤดู.

ใช้ป่า น. โรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการไข้สูงมากเป็นเวลา ส่วนใหญ่มีอาการหนาวสั่นร่วมด้วย นอกจากนั้น ยังอาจมีอาการปวดศีรษะ มือและเท้าเย็น มีเหงื่อออกมาก กระจายน้ำ ปัสสาวะบ่อย หากเป็นติดต่อกันหลายวันไม่หาย ผู้ป่วยจะซัด เบื่ออาหาร ตับโต ม้ามโต เป็นต้น โบราณเรียก ใช้ป่า เนื่องจากผู้ป่วยมักเป็นโรคนี้นี้หลังกลับออกมาจากป่า, ใช้จับสั้น ใช้ดอกสัก หรือ ใช้ดอกบวบ ก็เรียก.

ใช้ป้าง ดู ป้าง.

ป้าง น. อาการม้ามโต มักเกิดในเด็ก อาจเกิดจากสาเหตุต่าง ๆ ได้หลายอย่าง เช่น ใช้จับสั้น เรื้อรัง โรคทาลัสซีเมีย ผู้ป่วยมักมีไข้คลุมเครือเรื้อรังร่วมด้วย จึงมักเรียก ใช้ป้าง.

ใช้เปลี่ยนฤดู น. โรคชนิดหนึ่ง มักเกิดขึ้นในช่วงรอยต่อของแต่ละฤดู ผู้ป่วยมักมีไข้สลับร้อนสลับหนาว กระจายน้ำ เป็นต้น

ในทางการแพทย์แผนไทยอาจแบ่งโรคนี้นี้ตามฤดูกาลเป็น 3 ประเภท ได้แก่ ใช้ในฤดูร้อน ใช้ในฤดูฝน และใช้ในฤดูหนาว ดังคัมภีร์ตักกศิลา [15/356] ตอนหนึ่งว่า “... พระอาจารย์เจ้าจะแสดงซึ่งใช้ทั้งสามสืบต่อไป แลใช้ในคิมหันตฤดูนั้นคือ เดือน 5, เดือน 6, เดือน 7, เดือน 8 เป็นใช้เพื่อโลหิต เป็นใหญ่กว่าลม กว่าเสมหะทั้งปวง

ทุกประการ ใช้ในวัสสานะฤดูนั้นคือ เดือน 9, เดือน 10, เดือน 11, เดือน 12 นี้ ใช้เพื่อลมเป็นใหญ่กว่าเลือด และเสมหะทั้งปวง ทั้งสองประการ ใช้ในเหมันตฤดูนั้นคือ เดือน 1-2-3-4 นี้ใช้เพื่อกำเดา แลเพื่อตีฟุ้ง เป็นใหญ่กว่าเสมหะ แลลมทั้งสองประการอาการมีต่างๆ ให้นอนละเมอฝันร้ายแลเพื่อไป ย่อมเป็นหวัด มองคร่อหิวหาแรงมิได้ ให้เจ็บปาก ให้เท้าเย็น, มือเย็นแลน้ำลายมาก แลกระจายน้ำเนืองๆ แลให้อยากเนื้อพลา ปลาอย่าสดควา ให้อยากกินหวาน, กินคาว มักให้บิดขี้เกียจคร้าน มักเป็นฝีพุพองเจ็บข้อเท้าข้อมือ ย่อมสะท้านหนาวดังนี้ ท่านให้วางยาอันร้อนจึงชอบโรคนั้นแล ... ”, ใช้ตามฤดู ใช้สามฤดู ใช้ห้วงลม หรือ อุตุปริณามชาอาพาธา ก็เรียก.

ใช้สามฤดู ดู ใช้เปลี่ยนฤดู.

ใช้เสนียด ดู น้ำครำ.

น้ำไซเสนียด ดู น้ำครำ.

น้ำครำ น. 1. น้ำกระสายยาชนิดหนึ่ง ได้จากน้ำเสียที่ซึ่งอยู่ในพื้นดินที่เป็นแอ่ง เช่น ไตถุนครำ แพทย์โบราณมักเตรียมได้โดยการปักไม้หลักห่างจากแอ่งน้ำเสียนั้นประมาณ

1 คอก เมื่อยกไม้หลักออกจะมีน้ำใส ๆ ซึมออกมาในหลุมปัก ตักน้ำใส ๆ นั้นออกมาใช้ โดยทั่วไปก่อนใช้มักใช้เหล็กสรรพคุณเผาไฟให้ร้อนแดง จุ่มลงไปใต้น้ำนั้น เอาขึ้นทันที แล้วจึงนำน้ำนั้นไปใช้เป็นน้ำกระสายยา ดังคัมภีร์ประถมจินดา [1/348] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าจะแก้ละอองพระบาทสีขาวละลาย น้ำดอกไม้วาด ถ้าจะแก้ละอองพระบาทสีเขียว ละลายน้ำคร่ำแลสุรากวาด ๆ ถ้าจะแก้ละอองพระบาทสีแดง ละลายน้ำหัวหอมกวาด ถ้าจะแก้ละอองพระบาทสีเหลือง ละลายน้ำขมิ้นอ้อยกวาดหายดีนัก ...”. 2. น้ำเสียที่ขังอยู่ในพื้นดินที่เป็นแอ่ง เช่น ไตถุนคร้ว ในท่อระบายน้ำเสีย, ไชเสียด หรือ น้ำไชเสียด ก็เรียก.

ใช้หัวลม ดู *ใช้เปลี่ยนฤดู*. (โบราณมักใช้เรียกใช้เปลี่ยนฤดูที่เกิดในช่วงปลายฤดูฝน ต้นฤดูหนาว).

งัดเส้น ดู *ดึงเส้น*.

ดึงเส้น ก. ใช้นิ้วมือกดลงบนกล้ามเนื้อหรือเส้นเอ็นตามร่างกายแล้วดึงขึ้น, งัดเส้น จก หรือ จกจัด ก็เรียก.

จก, จกจัด ดู *ดึงเส้น*.

งูทับทางขาว ดู *งูทับสมิงคลา*.

งูทับสมิงคลา [-ทับสะหมิงคลา] น. งูพิษชนิด *Bungarus candidus* (Linnaeus) ในวงศ์ Elapidae หัวสีดำ ตัวมีลายเป็นปล้องสีดำ สลัดขาว เขี้ยวพิษชนิดเดียวกับชากรรไกรบน ขยับหรือพับเขี้ยวไม่ได้ ตัวยาวประมาณ 1 เมตร, งูทับทางขาว ก็เรียก.

งูปูดิมข น. งูจำพวกหนึ่งที่มีเมื่อกัดแล้วทำให้

เนื้อเน่าเปื่อย เช่น งูกะปะ. (มาจากคำ ปูติ แปลว่า เน่า, มุข แปลว่า ปาก).

จตุกาลเตโช [จะตุกาละเตโช] น. ธาตุไฟ 4 ประการ ได้แก่ ไฟย่อยอาหาร (ปริณามคคี) ไฟที่ทำให้ร้อนภายใน (ปริทัยคคี) ไฟที่เผาร่างกายให้แก่คร่ำคร่า (ชิรณคคี) และไฟที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น (สันตปคคี). (มาจากคำ จตุ แปลว่า สี่, กาล แปลว่า เวลา กับ เตโช แปลว่า ไฟ).

จะโปง ดู *จับโปง*.

จับโปง น. โรคชนิดหนึ่ง ทำให้มีอาการปวดบวมตามข้อ มีน้ำใสในข้อ โดยเฉพาะข้อเข่า และข้อเท้าแบ่งออกเป็น 2 ชนิด คือ จับโปงน้ำ และจับโปงแห้ง ดังคัมภีร์ตักกศิลา [2/96] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าแลให้เจ็บทั่วสารพวงค์ แลให้ท้องแขงเปนดานให้แก้รอบสคือ ชื่อว่า ลมอันตคุณก็ว่า ถ้าแลให้เสียดเข้าชื่อว่าลมจะโปงสะคริวก็ว่า ...”, จะโปง ลมจับโปง หรือ ลมจะโปง ก็เรียก.

ลมจับโปง ดู *จับโปง*.

จับโปงน้ำ น. จับโปงชนิดหนึ่ง มีอาการอักเสบรุนแรงของข้อเข่า หรือข้อเท้า ทำให้มีอาการปวด บวม แดง ร้อน และอาจมีไข้ร่วมด้วย จึงมักเรียกว่า ใช้จับโปง. ดู *จับโปง ประกอบ*.

จับโปงแห้ง น. จับโปงชนิดหนึ่ง มีอาการอักเสบเรื้อรังของข้อเข่า หรือข้อเท้า ทำให้มีอาการบวมบริเวณข้อเล็กน้อย. ดู *จับโปง ประกอบ*.

จักร์ทราสุนย์ ดูใน *นาภี*.

จักราศุนย์, จักราสุรย์ ดูใน *นาภี*.

นาภี น. 1. สะดือ. 2. ท้อง, อุทร ก็เรียก. 3. บริเวณรอบสะดือ (ตามหลักวิชาขนาดไทย), จักราศุนย์ จักราสุรย์ หรือ จักร์ทราสุนย์ ก็เรียก.

จักรวาลฟ้าครอบ, จักระวาทฟ้าครอบ น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ไข้กาฬต่าง ๆ แก่พิษต่าง ๆ มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์ธาตุวิภังค์ [1/136-7] ตอนหนึ่งว่า “... ยาชื่อว่าจักรวาทฟ้าครอบ แก่พิษไข้กาลทั้งปวงสารพิษอันใด ๆ ก็ดี พิษกาลภายในภายนอกให้กลุ่มในใจก็ดี แลพิษกาลทั้งปวง 700 จำพวก ที่มีได้ขึ้นมาทำพิษคุดอยู่ในหัวใจ แลดับแลปอดทั้งภายในก็ดี แลหลบอยู่ตามผิวหนังภายในก็ดี แลพิษมีฝีดาษฝีคิณะเดียวก็ดีตามทรงางก็ดี ท่านให้ทำยาขนานใหญ่นี้ไว้แก้ เว้นไว้แต่บุราณกรรมนั้นแล แต่ประจวบกรรมหายสิ้นแล ท่านแพทย์ทั้งปวงจงเร่งทำยาขนานนี้ขึ้นไว้ใช้เถิด ถึงจะสู้กันกับกาล 700 จำพวกได้ ท่านให้เอา เขี้ยวเสือ 1 เขี้ยวหมู 1 เขี้ยวหมี 1 เจียงปลาฉนาก 1 เจียงปลากระเบน 1 นอแรด 1 งาช้าง 1 เขากวาง 1 เขากุญ 1 เขาแพะ 1 เขาแกะ 1 ทั้งนี้ขี้ให้เกรียม หวายตะค้า 1 หวายตะมอย 1 เจตภังคี 1 สังกระณี 1 ดอกลัตตบุตร 1 ลัตตบกช 1 ลัตตบัน 1 บัวหลวง 1 บัวขม 1 บัวเผื่อน 1 จงกลนี้ 1 พิภูล 1 บุนนาค 1 สารพี 1 มะลิซ้อน 1 มะลิลา 1 ดอกจำปา 1 ดอกกะดังงา 1 กฤษณา 1 กะลำภัก 1 ขอนดอก 1 ไบภิมเสน 1 ภิมเสนเกลด 1 ภาระบูร 1 น้ำประสานทอง 1 โกฎทั้ง 5 เทียนทั้ง 5 ผลจันทน์ 1 ดอกจันทน์ 1 กระวาน 1 กานพลู 1 สมุลแว้ง 1 เหตกะถินขาว 1 เหตกะถินพิมาน 1 เหตมะพร้าว 1 เหตตาล 1 เหตงูเห่า 1 เหตมะขาม 1 เหตไม้รัง 1 เหตไม้แดง 1 เหตตับเต่า 1 คีระมะหากาลทั้ง 5 ยาทั้งนี้เอาเสมอ

ภาค สารพัดดี เป็นน้ำกระสายบดปั้นแห้งไว้ แก่กาล 700 จำพวก แก้ได้ทุกประการ น้ำกระสายยักใช้ตามแต่ชอบโรคนั้นเถิด แก้ในวะสันตะระดูแล ...”, เขียนว่า จักรวาลฟ้าครอบ ก็มี.

จักขุโรโค น. กลุ่มโรคหรืออาการซึ่งเกิดขึ้นที่ตา ที่เรียกตามสมุฏฐานเบญจอินทรีย์ เช่น ตาแดง ตาแฉะ ริดสีดวงตา, จักขุโรโค ก็เรียก. (มาจากคำ จักขุ หรือจักขุ แปลว่า ตา และ โรโค แปลว่า โรค).

จักขุโรโค ดู จักขุโรโค.

จันทกระลา, จันทกลา น. ลมประจำเส้นอิทา, จันทะกาลา ก็เรียก.

จันทะกาลา ดู จันทกระลา, จันทกลา.

จันท์ทั้ง 2 น. จุลพิศัตประเภทต่างสี่พวกหนึ่ง ประกอบด้วยแก่นจันท์ขาว ซึ่งได้จากพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Santalum album* L. ในวงศ์ Santalaceae และแก่นจันท์แดง ซึ่งได้จากพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Pterocarpus santalinus* L.f. ในวงศ์ Leguminosae ในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก พิกัดนี้มีรสขมหวานเย็น สรรพคุณแก้ไข้ตัวร้อนด้วยพืชใช้ เจริญไฟธาตุให้สมบูรณ์.

จับ ก. ใช้มือหรือนิ้วมือสัมผัสหรือกำยัดส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย.

จับชีพจร ก. ใช้นิ้วมือแตะและกดเบา ๆ ลงบนเส้นเลือดแดงบางเส้น เช่น เส้นเลือดแดงที่ข้อมือ ข้อมพับ ลำคอ ข้อมเท้า เพื่อประเมินกำลังของเลือดลมหรือวินิจฉัยโรคหรืออาการ.

จับเส้น ก. กด คลึง ดึงกล้ามเนื้อหรือเส้นเอ็นในกล้ามเนื้อ.

จารึกตำรายาวัตราชโอรสอารามราชวรวิหาร น. 1.

ตำราการแพทย์แผนไทยประเภทที่สลักลงบนแผ่นหินอ่อนสีเทา รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ขนาดกว้างยาวด้านละ 33 เซนติเมตร เท่ากันทุกแผ่น แต่ละแผ่นมีอักษรสลักด้านเดียว จัดเรียงบรรทัดตามมุมแหลม จำนวน 17 บรรทัด เหมือนกันทุกแผ่น มีเนื้อหาวาดด้วยแผนนวด แผนปลิง โรคที่พบบ่อย ๆ พร้อมตำรับยาแก้ เป็นต้น ตำรานี้ จัดทำขึ้นประมาณ พ.ศ. 2364 โดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ โปรดเกล้าฯ ให้จัดทำไว้ แล้วติดประดับอยู่ที่ผนังด้านนอกของระเบียงพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ และที่ผนังศาลารายหน้าพระอุโบสถ เดิมมี 92 แผ่น ปัจจุบันเหลือเพียง 50 แผ่น. 2. หนังสือเกี่ยวกับการแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่ง มี 452 หน้า พิมพ์ที่บริษัทอาทิตย์ โปรดักส์ กรู๊ป จำกัด โดยกรมศิลปากรได้จัดพิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. 2545 เพื่อเฉลิมพระเกียรติคุณพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และอนุรักษ์ พันฟูตำราการแพทย์แผนไทยให้แพร่หลาย ทั้งนี้ในหนังสือเล่มนี้มีเนื้อหาสำคัญดังที่อธิบายในความนำตอนหนึ่งว่า “... การจัดพิมพ์ได้ทำตามวิธีการอ่านจารึก โดยวิธีการคัดถ่ายถอดอักษรเป็นคำจารึกด้วยอักษรไทยปัจจุบัน และทำคำอ่านจารึกพร้อมด้วยคำอธิบายศัพท์ในจารึก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นศัพท์เฉพาะด้านการแพทย์แผนไทย เกี่ยวกับชื่อโรค ชื่อสมุนไพร และอาการของโรค ชื่อสมุนไพร

พร้อมสรรพคุณทางยา พิกัดสมุนไพร วิธีปรุงเครื่องยา และวิธีใช้ยา เป็นต้น กับได้ทำตรวจขึ้นรวมเรื่องไว้ท้ายเล่มด้วย ส่วนการจัดลำดับเรื่องนั้น ยังคงจัดตามลำดับแผ่นจารึกซึ่งติดประดับอยู่ที่ผนัง โดยเริ่มจากศาลารายหน้าพระอุโบสถด้านซ้ายไปขวานับเป็นจารึกแผ่นที่ 1 ถึง แผ่นที่ 8 ต่อไปเริ่มแผ่นที่ 9 ที่ระเบียงมุมซ้ายด้านหน้าพระวิหารพระพุทธไสยาสน์ เรียงไปทางขวา วนรอบพระวิหารถึงแผ่นที่ 50 ...”.

จำหระ น. แถบ ซีก (ใช้กับร่างกาย) เช่น จำหระเบื้องซ้าย จำหระเบื้องขวา, ตำหระ ก็เรียก.

ตำหระ ดู จำหระ.

จิตรมทรวงษ์ [จิตมะทรวง] น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ปากเปื่อย ลิ้นเปื่อย คอเปื่อย มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์ธาตุวิภังค์ [1/141] ตอนหนึ่งว่า “... ยาชื่อจิตรมทรวงษ์ แก้ก้อเปื่อย ลิ้นเปื่อย ปากเปื่อย แลแก้ไอ ท่านให้เอารากมะกล่ำต้น 1 รากมะกล่ำเครือ 1 รากมะขามป้อม 1 เนระภูสี 1 เขากวาง 1 เขากุย 1 นอแรด 1 งาช้าง 1 จันทน์ทั้ง 2 น้ำประสารทองสุต 1 ยาทั้งนี้เสมอภาคทำแท่งไว้ ละลายน้ำผึ้งทา หาย แล ...”.

จุกอก น. อาการเจ็บแน่นในทรวงอก.

จุนสีสัต น. จุนสีที่ปราศจากน้ำเปลือกในโมเลกุล มีสีขาว โบราณเตรียมโดยนำไปตากแดดไว้จนสีซีดและขาวในที่สุก.

จุกพิกัต น. พิกัดตัวยาน้อยอย่าง เรียกชื่อตรงตามตัวยานั้น มักเป็นตัวยาเดียวกัน แต่แตก

ต่างกันที่แหล่งกำเนิด สี ขนาด รูปร่าง ลักษณะ และรส เช่น ขี้เหล็กทั้ง 2 จันทน์ทั้ง 2 เปล้าทั้ง 2 เกลือทั้ง 2 รากมะปรางทั้ง 2.

เจือ ก. นำส่วนน้อยประสมลงไปในส่วนมาก ให้ระคนปนกัน, ตามปรกติใช้กับของเหลว เช่น ใช้น้ำเย็นเจือน้ำร้อน, เจือแทรก ก็เรียก.

เจือแทรก ดู **เจือ**.

ฉกาฉวาโย [ฉะกาฉวาโย] น. ธาตุลม 6 ประการ ได้แก่ ลมพัดตั้งแต่ปลายเท้าถึงศีรษะ (อุทังคมาวาตา) ลมพัดตั้งแต่ศีรษะถึงปลายเท้า (อโรคมาวาตา) ลมพัดในท้องแต่พदनอกลำไส้ (กุจฉิสยาวาตา) ลมพัดในลำไส้และกระเพาะอาหาร (โกฏฐาสยาวาตา) ลมพัดทั่วสรีระกาย (อังกมังกานุสสารีวาตา) และลมหายใจเข้าออก (อัสสาสะปัสสาสะวาตา). (มาจากคำ ฉ แปลว่า หก, กาล แปลว่า เวลา กับ วาโย แปลว่า ลม).

ชลาพุช, ชลาพุชะ [ชะลาพุชะ] น. สัตว์ที่เกิดในครรภ์ และคลอดออกมาเป็นตัว เช่น คน โคน ช้าง, เขียนว่าชลามพุช หรือชลามพุชะ ก็มี.

ชลามพุช, ชลามพุชะ [ชะลามพุชะ] ดู **ชลาพุช, ชลาพุชะ**.

ชโลม ก. ทำให้เปียกชุ่ม ในทางการแพทย์แผนไทย ใช้ผ้าชุบน้ำยาแล้วเช็ดตัวให้เปียก เช่น ชโลมยา ชโลมน้ำ ดั่งคัมภีร์ประถมจินดา [1/181] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าให้ร้อนยวชานานนี้ท่านให้เอา ใบไชรย้อย ใบญ่าแพรก ใบพรมมิ ใบตำลึง ดินประสิวขาว ครिया 5 สิ่งนี้บดละลายน้ำชาวเข้าชะโลมหาย กินก็ได้ใช้มา มากแล้ว ...”, เขียนว่า ชโลม ก็มี.

ชะลุกะ, ชัลลุกะ, ชัลลุกา น. ปลิง.

ชะโลม ดู **ชโลม**.

ชัน น. ยางไม้ ชันที่ใช้เป็นยา เช่น ชันตะเคียนตาแมว. (อ. resin).

ชันน้ำมัน น. ยางไม้ที่มีส่วนผสมของน้ำมันหอมหรือน้ำมันระเหยง่าย เช่น ยางสน (turpentine), กายาน (benzoin). (อ. oleoresin).

ชำระ ก. ชะล้าง ล้าง ดั่งคัมภีร์ธาตุนิรันดร์ [1/130] ตอนหนึ่งว่า “... ถ้าจะแก้ให้เอารังมดแดงรัง 1 ใบมัดกา 1 เทียนดำ 1 สมอเทศ 1 รากตองแตก 1 ยาทั้งนี้เอาสิ่ง 1 ตำลึง คีตะหอม 1 ตำลึง 1 บาท ชมัน้อยยาวของคูลี 1 ต้ม 3 เอา 1 แทรกดีเกลือตามธาตุหนัก เภา ชำระบุพโพร้ายเสียก่อน ...”.

ชำระ น. โรคทางเดินปัสสาวะและอวัยวะสืบพันธุ์กลุ่มหนึ่ง เกิดกับผู้หญิง ผู้ป่วยมีอาการปวดแสบปวดร้อนภายในช่องคลอดและช่องทวารเบา กลั้นปัสสาวะไม่อยู่ เจ็บและขัดถึงบริเวณหัวหน่าว ตำราการแพทย์แผนไทยว่า อาจเกิดจากสาเหตุ 4 ประการ ได้แก่ 1) เกิดจากการคลอดบุตร แล้วอยู่ไฟไม่ได้ ทำให้เสมหะ โลหิตเดินไม่สะดวก มดลูกเน่า 2) เกิดจากการมีเพศสัมพันธ์มากเกินไป 3) เกิดจากฝีในมดลูก ทำให้มีหนองหรือน้ำเหลืองไหลออกมา และ 4) น้ำเหลืองที่เกิดจากทางเดินปัสสาวะอักเสบไหลออกมา ทำให้เกิดแผลเปื่อยลามที่ทวารเบา ปัสสาวะไหลกะปริบกะปรอย ปวดแสบ ขัดหัวหน่าว ตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ว่าสาเหตุหลังนี้เกิดจาก

“กิมิชาติ” ดั่งคัมภีร์มัจฉापักษันทิกา [2/305] ตอนหนึ่งว่า “... จะว่าด้วยโรคอันเกิดสำหรับสัตว์ที่เรียกว่าซำร้วมีอยู่ 4 ประการ คือเกิดเพราะคลอตุบตรมตุลกเน่า 1 คือเกิดเพราะส่องแสงกับด้วยบุรุษเกินประมาณ 1 คือเปนนีในมตุลกแลเปนนุพโพจาง ๆ เปนน้ำเหลืองตั้งน้ำคาวปลา 1 คือเปนนเพราะน้ำเหลืองนั้นร้ายจึงกัถวารเบา นั้นเปื่อยไป แล้วให้บุคคลวานั้นหยุด ๆ ย้อย ๆ ให้ปวดแสบนั้ก ให้ชัถหัวเห่น่า 1 รวมเปนน 4 ประการ ...”.

ชิรณคคิ [ชิรชนกคคิ] น. โฟเฒ่าร่างกายให้แก่คร่ำคร่า ทำให้ร่างกายเหี่ยวแห้งทรุดโทรม ขรภาพ ทุพพลภาพไป เปนนองค้ประกอบ 1 ใน 4 ชนิดของธาตไฟ.

ชีวหาโรโค [ชีวหาโรโค] น. กลุ่มโรคหรืออาการซึ่งเกิดขึ้นที่ลิ้น ที่เรียกตามสมุฏฐานเบญจอินทรีย์ เช่น ลิ้นแตก ลิ้นเปื่อย. (มาจากคำ ชิวหา แปลว่า ลิ้น และ โรโค แปลว่า โรค).

เชื่อม 1. น. อาการอย่างหนึ่งของผู้ป่วยที่เป็นโรคบางชนิด มีลักษณะอาการหน้าหมองซีม มีนงง ตาปรีอ คล้ายจะเป็นไข้ หรือเป็นอาการที่เกิดจากพิษไข้หรือพิษของโรคบางชนิด. 2. ว.มีอาการเงื่องหงอยมีนซีมคล้ายเป็นไข้ ตำราการแพทย์แผนไทยมักใช้คำนี้ร่วมกับคำอื่นที่มีความหมายเกี่ยวข้องกั้อาการที่แสดงออกให้เห็นเด่นชัด ได้แก่ เชื่อมซีม เชื่อมมีน และเชื่อมมัว ดั่งคัมภีร์ตักกศิลา [14/514] ตอนหนึ่งว่า “... ที่นี้จะว่าด้วยไข้

หงระทต ให้จับตัวร้อนเปนนเปลว เเท้เย่นมือเย่น ให้เชื่อมมัว ไม่มีลตีสมปฤดี ให้หอบให้สอิก ...” หรือดั่งคัมภีร์ประณมจินดา [2/68] ตอนหนึ่งว่า “... กาลเกิดขึ้นแต่หทัยลงไป 4 5 เวลา 9 10 เวลา กดี ให้ลงเปนนโลหิตตสดตออกมาก่อนแล้ว จึงลามาลงมาถึงหัวตบ แลหัวตบนั้นขาดออกมาเปนนลิม แ่งให้ดำตั้งถ่านไฟอูจาระดั่งซีเทหา ให้ระล่ำระสาย บางทีให้เชื่อมมีนให้มือเท้าเย่นให้เคลิบเคลิ้มหาสติมิได้ แลคนสมมุติว่ามีเข้าอยู่ นั้นหามิได้เลย คือใช้หมูนีเองกระทำดุจผีตะกละเข้าสิง ...” หรือคัมภีร์โรคนิทาน [2/330] ตอนหนึ่งว่า “... โลหิตพิการให้คลั่งเพ้อพก ให้ร้อน เทื่อพิการมักให้เชื่อมซีม มีนชั้นพิการมักให้ตัวซาสาไป ...”.

เชื่อมซีม ดูใน เชื่อม.

เชื่อมมัว ดูใน เชื่อม.

เชื่อมมีน ดูใน เชื่อม.

โซน ว. โหม้ท้าวเต็มที เช่น ไฟลุกโซน.

ไชยเพท, ไชยเภท [ไชยะเพต] น. รูปที่เริ่มกำเนิดขึ้นภายในครรภ์มารดา นับตั้งแต่วันที่ 7 หลังจากวันปฏิสนธิตั้งคัมภีร์ประณมจินดา [1/173] ตอนหนึ่งว่า “... ครั้นโลหิตตั้งขึ้นได้แล้วอยู่ 7 วันก็บังเกิดเปนนปฐมมังกะละกะลมนั้นก็เรียกว่าไชยเพท คือมีรตุลั้งน้ำที่ 1 ถ้ามิดังนั้นก็ให้มารดา ผั้นเหนวบริต ก็รู้ว่าครรรกตั้งแลครรรกตั้งขึ้นแล้ว ...”.

ช่วง ดู ล้วง.

ล้วง น. ช่อง, โพรง, (โดยมากมักใช้กับทวารหนัก), เหย่นว่า ช่วง, ทรวง ก็มี.

ทรวงู *ดู ส้วง*.

ใช้ห้อง ก. ปวดมวนท้อง.

ดอกไม้ น. 1. ฟันน้ำนม ดังคัมภีร์ประถมจินดา [15/100] ตอนหนึ่งว่า “... *เมื่อดอกไม้ (คือฟัน) ขึ้น ชางจึงพลอยทำโทษครั้ง 1 ...*”.

2. ส่วนหนึ่งของพรรณไม้ที่ผลิออกจากต้นหรือกิ่ง มีหน้าที่ทำให้เกิดผลและเมล็ดเพื่อสืบพันธุ์ มีเกสรและเรณูเป็นเครื่องสืบพันธุ์.

ตัด ก. ทำส่วนต่าง ๆ ของร่างกายที่คด โค้งงอ หรือติดขัด ให้ตรง หรือเข้าที่ เพื่อป้องกันหรือบำบัดโรคหรืออาการบางอย่าง หรือฟื้นฟูสมรรถภาพของร่างกาย.

ดึงเกลือ น. ถูน้ำดีของงูเหลือมที่แห้งสนิทตำราสรรพคุณยาโบราณว่ามีรสขม ใช้บดปรงเป็นกระสายยา ช่วยให้ตัวยาแล่นเร็ว ดับพิษตานทรางในเด็กใช้ฝนกับยาหยอดตาแก้ตาแฉะ ตามัว ตาฟาง ตาแดง และแก้ปวดตา.

ดึง ก. เหนี่ยว ฉุด และรั้ง เพื่อยึดเส้นเอ็นกล้ามเนื้อ หรือพังผืด ของข้อต่อที่ยึดติดกันให้คลายออก หรือให้เข้าที่.

ดึงกระดูก ก. เหนี่ยว ฉุด และรั้ง เพื่อให้กระดูกเข้าที่.

ตโจ น. หนึ่ง เป็นองค์ประกอบ 1 ใน 20 สิ่งของธาตุดิน, เขียนว่า ตโจ ก็มี.

ตะโจ *ดู ตโจ*.

ต้ม 3 เอา 1 *ดูใน ยาต้ม*.

ยาต้ม น. ยาแผนโบราณไทยรูปแบบหนึ่งเตรียมได้โดยการเอาตัวยาผสมกันตามตำรับยา ใส่หม้อขนาดพอเหมาะ เติมน้ำให้ท่วมตัวยา แล้วต้มให้เดือดตามกำหนด เช่น ต้ม 3

เอา 1 หมายถึง ต้มให้เดือด แล้วเคี่ยวจนน้ำงวดไป 2 ส่วน เหลือเพียง 1 ส่วน ดังคัมภีร์ประถมจินดา [1/161] ตอนหนึ่งว่า “... *ขนานหนึ่งเอาใบพลวง 1 รากกล้วยแดง 1 รากกล้วยตีบหอม 1 รากกล้วยหอม 1 รากตาเสือ 1 เอาเสมอภาค ต้ม 3 เอา 1 กินหายแล ฯ ...*”.

ต้ม ก. เอาของเหลว เช่น น้ำ ใส่ภาชนะ แล้วทำให้ร้อน ให้เดือด หรือให้สุก เช่น ต้มยา ดังคัมภีร์ประถมจินดา [1/161] ตอนหนึ่งว่า “... *ขนานหนึ่งเอาใบพลวง 1 รากกล้วยแดง 1 รากกล้วยตีบหอม 1 รากกล้วยหอม 1 รากตาเสือ 1 เอาเสมอภาค ต้ม 3 เอา 1 กินหายแล ฯ ...*”.

ตริกฏุก, ตริกะฎุก, ตริกระฎุก น. พิกัดยาชนิดหนึ่ง จำกัดของเผ็ดร้อน 3 อย่าง ได้แก่ ขิงแห้ง พริกไทย และดีปลี ในปริมาณเท่ากัน โดยน้ำหนัก พิกัดนี้มีรสเผ็ดร้อน สรรพคุณแก้วาทะ เสมหะ ปิตตะ ในกองธาตุ ฤดู อายุ และกองสมุฏฐาน.

ตริชะวาสังข์ น. ยาแผนไทยขนานหนึ่ง ใช้แก้ปถวีธาตุพิการ มีตัวยา วิธีปรุง วิธีใช้ และสรรพคุณ ดังคัมภีร์ธาตุวิงค์ [1/119] ตอนหนึ่งว่า “... *ยาชื่อตริชะวาสังข์ แก้ปถวีธาตุพิการคือสมองกระดูกม้าม ให้เอากะเทียม 1 ใบสะเดา 1 ใบคนที่ล่อ 1 เปลือกต้นตีนเป็ด 1 เบนจุกูล 1 จันทน์ทั้ง 2 สมอทั้ง 3 ผล จันทน์ 1 ดอกจันทน์ 1 กระวาน 1 กานพลู 1 ตริกะฎุก 1 ยาทั้งนี้เอาลิ่งละส่วน เปลือกกันเกรา 2 ส่วน เปลือกสมุลแว้ง 3 ส่วน ตำผง*

ละลายน้ำผึ้งกินแก้ปัสสาวะ 20 ประการแล
...”.

ตรีโทษ ว. อันเกิดจากกองสมุฏฐานปิตตะ วาตะ และเสมหะ ทั้ง 3 กองสมุฏฐานร่วมกัน กระทำให้เกิดโทษ.

ตรีผลา [-ผลา] น. พิกัดยาชนิดหนึ่ง จำกัด ผลไม้ 3 อย่าง ได้แก่ สมอพิเภก สมอไทย และมะขามป้อม ในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก อย่างไรก็ตาม ในตำราสรรพคุณยาฉบับ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ระบุชนิดของผลไม้ 3 อย่างแตกต่างกันไป คือ มีสมอเทศ แทน มะขามป้อม พิกัดนี้มีรสเปรี้ยวฝาด สรรพคุณ แก้ปิตตะ วาตะ เสมหะในกองธาตุ ฤดู อายุ และกองสมุฏฐาน (คำนี้แพทย์แผนไทยนิยม อ่านว่า ตรีผลา).

ตรีสันทฆาต, ตรีสันทฆาต, ตรีสันทฆาฏ [ตรีสันทฆาคาด] น. โรคชนิดหนึ่งที่เกิดจากการกระทบกระแทกอย่างแรงจนชอกช้ำ เป็นอาการต่อเนื่องจากเอกสันทฆาตหรือโทสันทฆาต เกิดเป็นเม็ดผุดขึ้นภายในบริเวณดี ดับหรือล้าไส้ ทำให้เป็นไข้ จุกเสียด ท้องพอง มีอาการเพ้อ คลั่ง ประดุจผีเข้าสิง ถ้าเป็นนาน 7-9 วัน โลหิตจะแตกออกตามทวารทั้ง 9.

ตรีสาร น. พิกัดยาชนิดหนึ่ง จำกัดตัวยา 3 อย่าง ได้แก่ รากเจตมูลเพลิง เถาสะค้าน และรากข้าวหลาม ในปริมาณเท่ากันโดยน้ำหนัก พิกัดนี้มีรสเผ็ดร้อน สรรพคุณแก้เสมหะ ปิตตะ วาตะในกองธาตุ ฤดู อายุ และกองสมุฏฐาน.

ตะเกียบ น. ส่วนล่างของกระดูกเชิงกรานที่แตะพื้นในเวลา นั่ง.

ตะคาก ดู หัวตะคาก.

ตาน น. โรคเด็กประเภทหนึ่ง มักเกิดในเด็ก อายุตั้งแต่ 5-12 ขวบ แบ่งเป็น 2 ประเภท คือ ตานโจรและตานจร.

ตานขโมย ดู ตานโจร.

ตานโจร น. ตานที่เกิดกับเด็กที่มีอายุตั้งแต่ 5-6 ขวบ เป็นต้นไป จนถึง 7 ขวบ แพทย์แผนไทยเชื่อว่ามักเกิดจากการกินอาหารอัน ทำให้เกิดพยาธิในร่างกายมีอาการหลายอย่าง เช่น ลงท้อง ธาตุวิปริต ชอบกินของสด ของคาว กินอาหารได้น้อย อุจจาระเหม็นคาว จัด อุจจาระกะปริบกะปรอยหรือเป็นมูกเลือด บางทีเลือดออกสด ๆ ทำให้เด็กซูบซีด เมื่อเป็นนานประมาณ 3 เดือน จะมีอาการ ลงท้อง ตกเลือดตั้งน้ำล้างเนื้อ ปวดมวนเป็นมูกเลือด ดากออก ตัวมอมเหลือง, ตานขโมย ก็เรียก.

ตานจร น. โรคตานชนิดหนึ่ง เกิดขึ้นกับเด็กที่เกิดในวันใดก็ได้ มีชื่อแตกต่างกันไป เช่น กระระ พรหมกิจ สันตุกมิต สารพะกะระ ซึ่ง ตานจรแต่ละประเภทนี้มีสาเหตุและอาการ ต่างกัน.

ตาปลา น. เนื้อซึ่งด้านเป็นไตแข็งคล้ายตา ของปลา มักเป็นที่ฝ่าเท้าหรือนิ้วเท้า.

ตาย ก. 1. สิ้นใจ สิ้นชีวิต ไม่เป็นอยู่ต่อไป. 2. สิ้นสภาพของการมีชีวิต เช่น สภาวะสมองตาย เนื้อตาย. 3. เคลื่อนไหวไม่ได้ เช่น มือตาย ตีนตาย. 4. รับความรู้สึกไม่ได้.

ตาระสกะโรค, ตาระสะกะโรค น. ริดสีดวง ประเภทหนึ่ง เกิดขึ้นในหัวหน่าวและท้อง

น้อย ผู้ป่วยจะมีอาการปวดท้องน้อยมาก ปัสสาวะขัด หดย้อย แสบร้อนในท่อ ปัสสาวะมาก ดังตำรายาศิลาจารึกในวัด พระเชตุพนวิมลมังคลาราม [4/272] ตอน หนึ่งว่า “... ลำดับนี้จะกล่าวด้วยนัยหนึ่งใหม่ ว่าด้วยลักษณะหตุโรค อันชื่อว่าตาระสกะ กล่าวคือโรคริดสีดวง อันบังเกิดขึ้นในเหน่า และท้องน้อยนั้นเป็นกำรบ 10 มีอาการ กระทำให้ปวดท้องน้อยเป็นกำลัง บางทีให้ขัด ปัสสาวะ บางทีให้ปัสสาวะบ่อย ๆ และหดย ้อย มีสะดวก ให้แสบร้อนในลำปัสสาวะยิ่ง นึก ๆ ...”. ดู ริดสีดวง ประกอบ. ตาแหก น. อาการที่ลืมตาเปิดได้ไม่เต็มที และหลับตาไม่สนิท.

ตุ้ม น. เม็ดที่ขึ้นตามร่างกาย เช่น ผิวหนัง ฝ่ามือ ฝ่าเท้า ในปาก ในคอ.

ถัน น. 1. เต้านม. 2. น้านม.

ถันประโยธร น. เต้านมของสตรี อันมีต่อม สร้างน้ำนมสำหรับเลี้ยงลูก ดังคัมภีร์มหาโชต รัต [2/263] ตอนหนึ่งว่า “... อันว่ากุมารีทั้งหลายเมื่อยังเยาวยัง เล็ก อยู่ นั้น กำเนิดตา นทราก็เหมือนกันกะกุมารผู้ชาย ต่อเมื่อได้ อายุล่วงกำหนดตานทราง ถึงกำหนดที่จะมี ระบุแล้ว จึงมีประเภทต่างกันกับผู้ชาย 4 ประการ ที่จะให้สัตวประภูติสนธิ จะเกิดโรคก็ เกิดด้วยโลหิตนั้นมากกว่าโรคอื่น มีประเภท แปรกันกับชาย 4 ประการนั้น คือถันประโย ธรประการ 1 คือ จริตกริยานั้นประการ 1 คือประเวณีประการ 1 คือต่อมโลหิตประการ 1 เปน 4 ประการด้วยกันดังนี้ ...”. (มาจาก

คำ ถัน แปลว่า เต้านม และ ปโยธร แปลว่า อวัยวะอันทรงไว้ซึ่งน้ำ, นม).

ทวดิงษาการ, ทวดิงสาการ, ทวัตติงสาการ, ทวัตติงสาการ ดู อาการ 32.

อาการ 32 น. ส่วนที่ประกอบเป็นร่างกายที่ มองเห็นและจับต้องได้ 32 อย่าง มีธาตุดิน 20 อย่าง (ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไตหรือพุง หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไข้ใหญ่ ไข้้อย อาหาร ใหม่ อาหารเก่า และสมองศีรชะ) และธาตุ น้ำ 12 อย่าง (ได้แก่ น้ำดี เสมหะหรือเสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้นหรือไขมัน น้ำตา มันเหลวหรือน้ำเหลือง น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ และปัสสาวะ) เมื่อมีส่วนประกอบเหล่านี้ครบ สมบูรณ์ มักเรียกว่า อาการครบ 32, ทวัตติงสาการ ทวดิงษาการ ทวดิงษาการ หรือ ทวัตติงสาการ ก็เรียก.

ทวาทศอาโป [ทเวทศอาโป] น. ธาตุน้ำ 12 ประการ ได้แก่ น้ำดี (ปิตตัง) เสมหะหรือเสลด (เสมหัง) หนอง (บุพโพ) เลือด (โลหิตัง) เหงื่อ (เสโท) มันข้นหรือไขมัน (เมโท) น้ำตา (อัสสุ) มันเหลวหรือน้ำเหลือง (วสา) น้ำลาย (เขโพ) น้ำมูก (สิงฆานิกา) ไขข้อ (ลสิกา) และ ปัสสาวะ (มุตตัง). (มาจากคำ ทวาทศะ แปลว่า สิบสอง กับ อาโป แปลว่า น้ำ).

พันตา น. ฟัน เป็นองค์ประกอบ 1 ใน 20 สิ่งของธาตุดิน.

ทับหม้อเกลือ ก. เอาหม้อเกลือที่ตั้งไฟให้ร้อน วางบนใบพลับพลึงหรือใบละหุ่ง ซึ่งวางบน ฟ้าดิบ แล้วห่อรวบชายผ้าทำเป็นกระจุก

สำหรับถือนาบบนหน้าท้อง หัวหน้า เอว สะโพก ขาหนีบ และตามตัวของหญิงหลังคลอด เพื่อเร่งให้มดลูกเข้าอู่ ขับน้ำคาวปลา และลดความตึงตัวของกล้ามเนื้อ, นาบหม้อเกลือ ก็เรียก.

นาบหม้อเกลือ ดู *ทับหม้อเกลือ*.

ท้ายทอย น. ส่วนสุดของกะโหลกศีรษะด้านหลัง.

หุ้ม น. วิธีนับเวลาตามประเพณีสำหรับ 6 ชั่วโมงแรกของกลางคืน ตั้งแต่ 19 นาฬิกา ถึง 24 นาฬิกา เรียกว่า 1 หุ้ม ถึง 6 หุ้ม, แต่ 6 หุ้ม นิยมเรียกว่า สองยาม.

ทวารสา 12, ทวารสา 12 น. ความผิดปกติของน้ำปัสสาวะ 3 จำพวก คือ ความผิดปกติของน้ำปัสสาวะที่เกิดเฉพาะในผู้ชาย ซึ่งมี 4 ประเภท (น้ำปัสสาวะสีขาวขุ่นคล้ายน้ำข้าวเซ็ด สีเหลืองคล้ายน้ำมันสด สีแดงคล้ายน้ำฝาง และสีดำคล้ายน้ำคร่ำ) จำพวกหนึ่ง, ที่เกิดได้ทั้งผู้ชายและผู้หญิงอีก 4 ประเภท (มุตฆาต 4) จำพวกหนึ่ง, และที่เกิดเฉพาะในผู้หญิง 4 ประเภท (มุตกิต 4) อีกจำพวกหนึ่ง, ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [4/37] ตอนหนึ่งว่า “... *ทวารสา 12 นั้น คือน้ำปัสสาวะ 4 มุตคาค 4 มุตกิต 4 เป็น 12 ประเภทดังนี้ ...*”. 2. คัมภีร์การแพทย์แผนไทยฉบับหนึ่งไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง มีเนื้อหาสำคัญว่าด้วยความผิดปกติของน้ำปัสสาวะ และยาที่ใช้แก้.

ทวารสา, ทวารสา 4 ดู *ทวารสา, ทวารสา 4*.

ทวารสา, ทวารสา 4 น. 1. ความผิดปกติ

ของน้ำปัสสาวะพวกหนึ่ง เกิดกับผู้ชาย ผู้ป่วยมีอาการปวดหัวหน้า เจ็บขัด แสบองคชาต เวลาถ่ายปัสสาวะ น้ำปัสสาวะอาจมีสีและลักษณะต่างกันได้ 4 แบบ คือ สีขาวขุ่นคล้ายน้ำข้าวเซ็ด สีเหลืองคล้ายน้ำมันสด สีแดงคล้ายน้ำฝาง และสีดำคล้ายน้ำคร่ำ ดังคัมภีร์มัจฉापักขันทิกา [2/294] ตอนหนึ่งว่า “... *ที่นี่จะว่าด้วยทวารสา 4 ประเภท คือว่าด้วยน้ำปัสสาวะ 4 ประเภท คือน้ำมูตรเมื่อออกมา นั้นขาวขุ่นดังน้ำเข้าเซต ถ้าเหลืองดังน้ำมันสด ถ้าปนโลหิตสด ๆ ก็สีแดงดังน้ำฝาง ต้มก็ดี ตำดั่งน้ำครามก็ดี ย่อมให้ปวดหัวหน้า ให้แสบองคชาต ให้สับัดร้อนสับัดหนาวปนเวลา มีประการต่าง ๆ ...*”, เขียนว่า ทวารสา หรือ ทวารสา ก็มี.

ทวารสาโทษ, ทวารสาโทษ [ทวารสาโทษ] ว. อันเกิดจากกองสมุฏฐานปิตตะ วาตะ หรือเสมหะ 2 ใน 3 กองสมุฏฐานร่วมกันกระทำให้เกิดโทษ เช่น ไข้ทวารสาโทษและเสมหะเกิดจากกองสมุฏฐานวาตะและเสมหะกระทำร่วมกัน.

โทษ [โทษ, โทษะ] น. ความผิดปกติอันเกิดจากการเสียสมดุลของกองสมุฏฐานปิตตะ วาตะ และเสมหะ.

โทษสันทฆาต, โทสันทฆาต, โทสันทฆาฏ [โทษสันทฆาต] น. โรคชนิดหนึ่งที่เกิดจากการกระทบกระเทือนอย่างแรงจนชอกช้ำ เป็นอาการต่อเนื่องจากเอกสันทฆาต เกิดอาการท้องผูกจนเป็นพรรดิก เกิดเป็นกองลมเข้าไปอยู่ในท้อง ทำให้เจ็บปวดไปทั้งตัว มีอาการ

เมื่อยบั้นเอว ขัดตะโพก เวียนศีรษะ สะบัด ร้อนสะท้านหนาว เป็นต้น.

นขา น. เล็บ, เล็บมือ, เล็บเท้า, เป็นองค์ประกอบ 1 ใน 20 สิ่งของธาตุดิน.

นวด ก. ปีบ กด คลึง จับ ตัด ดึง บิด ทวบ สับ ตบ ตี เป็นต้น ด้วยมือหรือส่วนของมือ แขน ศอก เข่า เท้าหรือส่วนของเท้า หรืออวัยวะอื่นใด รวมทั้งวัสดุอุปกรณ์อื่น เพื่อส่งเสริมสุขภาพ บำบัดโรคหรืออาการบางอย่างฟื้นฟูสมรรถภาพของร่างกาย หรือบางกรณีเพื่อการตรวจวินิจฉัยโรค.

นหารู น. เส้นเอ็น, เอ็น, เป็นองค์ประกอบ 1 ใน 20 สิ่งของธาตุดิน.

นหารู ขาโต *ดูใน โลกहितปกติโทษ 1.*

นั่งถ่าน ก. นั่งคร่อมบนที่นั่งซึ่งเจาะช่อง เอาถ่านที่คุหรือโชนแล้วใส่ในภาชนะ เช่น กะลามะพร้าว หรือกระโถนขนาดเล็ก วางไว้ใต้ที่นั่งให้ตรงกับช่องที่เจาะ ใช้สมุนไพรบางชนิด เช่น ผิวมะกรูด ว่านน้ำ ว่านนางคำ ไพล ขมิ้น อ้อย หั่นให้ละเอียด ตากแดดให้แห้ง บดหยาบ ๆ โรยที่ละหีบมือ ลงบนถ่านให้พูล่งเป็นควันผ่านช่องที่เจาะขึ้นสู่อุณหภูมิของผู้นั่งหรืออาจใช้วิธีการนั่งคร่อมบนกระโถนหรือโถงขนาดพอเหมาะ ที่ใส่ถ่านที่คุหรือโชนและโรยสมุนไพรต่าง ๆ นั้นแล้ว โบราณว่าเป็นการสมานแผลที่เกิดจากการคลอดบุตร.

นัด ก. เป่าหรือสูดผงยาที่บรรจุในหลอดโค้งเข้าไปในจมูก เช่น นัดยานัตถุ์ ดังคัมภีร์ประถมจินดา [1/122] ตอนหนึ่งว่า “... *ปวดศีรษะเอาชะเอมทั้ง 2 ชะมด 1 กรัมเสน 1 อบเชยเทศ 1*

จันทร์เทศ 1 เปลือกคนทา 1 โกฎสอ 1 ใบสมิ 1 ผลผักชี 1 ชิง 1 เอาเสมอภาค ตำผงมัดแก้ปวดศีรษะเพื่อเยื่อในสมองพิการ หายแล ...”.

นัตถุ์ น. จมูก.

นาคบาท [นาคกะบาท] น. บริเวณแนวเส้นขีดสันหน้าแข้งด้านนอกที่ใช้ในการนวดแบบราชสำนักและเชื่อมโยงไปยังจุดหรือตำแหน่งบริเวณใต้สะดือบนเส้นที่แล่นไปยังอวัยวะเพศ ใช้นวดแก้โรคกามตายด้าน ดังตำราโรคนิทานคำฉันท์ 11 [35/64] ตอนหนึ่งว่า “... *แพทย์ใดเมื่อได้เห็น โรคกล่อนเส้นซึ่งขัดขวางให้นวดแต่เบื้องล่าง เหนือตาตุ่มข้างท้องน่องแก้องคະชาติตาย เพื่อกล่อนร้ายมีลำพองหนึ่งเส้นหน้าแข้งสอง รวมทำนองกล่อนปัตตะฆาฏ ... บางทีเปนไส้เลื่อน แผลแซเขื่อนโทษกาลิ์ เส้นกล่อนในคัมภีร์ ฟิงขยายเส้นใต้สุณย์ใต้สะดือสักนิ้วกึ่ง ประจงคลึงตลอดจน เคียงเรียงเส้นสุณย์พูล ชื่อ นาคบาทบอกให้รู้ ...”,* เขียนว่า นาคบาท ก็มี.

นาคบาท *ดู นาคบาท.*